

ארנולד טוינבי ועתידו של האיסלם

ג. וייל

דואיזם והציויליזאציה של המזרח הרחוק. אבל גם מאלה ארבע כבר נמצאות במצב של התפוררות; היחידה הקיימת בתקפה ובעוזה היא הציויליזאציה המערבית. כל אחת מחמש הציביליזאציות הקיימות היא בתה של אחרת שקדמה לה; הציויליזאציה המערבית היא בתה של החברה ההלינית. טוינבי סבור שאפשר לקבוע באופן מדעי מורפולוגיה אחידה של כל החברות והציויליזאציות ולמצוא סכימה חוזרת ונשנית המתאימה לתהליך התהוותן, פריחתן וירידתן של כולן. ואף על פי שטוינבי נבדל משפאנגר לאר הבדל יסודי, הן מבחינת שיטתו והן מבחינת קביעת מטרתו, בכל זאת הוא בדעה אחת אתו בזה, שהחברות והתרבויות השונות מקבילות הן בהתפתחותן, ושאיילו תקופות מסוימות של ציויליזאציות שדעכו יכולות להיות, לפי היותן הפנימית, בנות זמן לתרבויות שבאו אחריהן. התכנית המורפולוגית של טוינבי וסכימתו על מהלך הציויליזאציות בכלל נגזרת מהתהוותה ומהלכה של הציויליזאציה ההלינית.

במרכזה של כל ציויליזאציה פורחת עומד המיעוט, שבו חי כוח יצירה, המאפשר לו למצוא את התשובה היעילה על ההתגרונות * היוצאות לקראתו או מצד הטבע או מצד החברה. בתוקף מציאותו של הכוח היוצר הזה שולט המיעוט; ואולם במידה שכוחותיו תוששים, מתחילה התפוררותה של הציויליזאציה ומגיע תור המהומות מבפנים ומבחוץ. בכל זאת מצליח המיעוט עוד הפעם לדחות את הירידה וליסד מדינה כללית (אוניברסלית) המאחדת בתוכה כל החברות של הציויליזאציה בעדה פוליטית אחת. המדינה הכללית של הציויליזאציה ההלינית היא ה"אימפריום רומאנום". אולם גם יומה בא, ואחרי חורבנה של המדינה הכללית באה תקופת ביניים (אינטרראגנום) המחברת את הציוילי-

היסטוריון האנגלי ארנולד טוינבי נודע לשם בעיקר על ידי ספרו הגדול "משנה של היסטוריה". בספרו זה שממנו הופיעו עד עכשיו ששה כרכים ואחדים יופיעו עוד, ניתנת לנו, בצורת שיטה מוצקה, תפיסתו של טוינבי את התפתחותה של הציויליזאציה האנושית, ובו מטפל המחבר, בהרבה מקומות הפזורים בכל הכרכים, גם בציויליזאציה האיסלמית ונותן לנו ניתוח התפתחותה בהתאם לתכניתו על צמיחתן וכמישתן של התרבויות. ואולם לא דוקא הספר הזה ומה שהוא אומר בו על האיסלם, גרם לי לבחור בנושא דיוני, אלא ספרו החדש "תרבור תנו במסה" ** שהופיע לפני כשנה. הספר הזה הוא קובץ מאמרים והרצאות, מהם הדנים בנושאים שעוד לא דן בהם המחבר בספרו הגדול, כגון "הסיכויים של הציויליזאציה המערבית" וכגון המאמר "האיסלם, המערב והעתיד". והמאמר הזה הוא ששוררני לדון בנושא זה.

במאמרו זה משתמש טוינבי בטרמינולוגיה המיוחדת שלו, שטבע בקשר לתפיסתו בהיסטוריה, ומן ההכרח, איפוא, להקדים מלים אחדות על הסכימה ועל הטרמינולוגיה שלו. טוינבי תופס את ההיסטוריה של האנושות כיחידה אחת וקובע שההיסטוריה של העמים היחידים בבידודם, אינה ניתנת להבנה כלל. התחום הקטן ביותר של ההיסטוריה הניתן לעיון ולהבנה הוא הציויליזאציה הכוללת בתוכה מספר עמים ומדינות. כל ציויליזאציה מתהווה על ידי שחבורה אנושית אחת מנסה, במאמץ מיוחד, להתעלות מעל המצב של החיים הפרימיטיביים. נסיונות כאלה נעשו זה אלפי שנים; טוינבי מונה בשםם יותר מעשרים נסיונות, שרובם עברו ובטלו. כגון הציויליזאציה המצרית, הסומרית, החתית, המינאית, ההלינית, הסורית וכו'. רק חמש ציויליזאציות עודן קיימות, ואלה הן הציויליזאציה המערבית הנוצרית, זו של הנצרות האורתודוקסית, הציויליזאציה האיסלמית, זו של ההינדו

* A Study of History by Arnold J. Toynbee. Oxford University Press.

** Civilisation on Trial by Arnold J. Toynbee. Oxford University Press, New York, 1948.

* זוהי הנחתו של טוינבי על התגרונות ותשובה challenge and response, שיש לה מקום מרכזי בתפיסתו. בהנחה זו הוא רואה את הסיבה לכל התקדמות, להתהוותן של תרבויות חדשות וגם לירידתן. קשה למצוא בעברית מלה אחת החופפת בשלימות את משמעותה של המלה challenge. תרגמתי "התגרונות" או "התקפה".

שלמה וחירם הם ראשי המיעוט השולט בה, וממשלת האחמינידים היא המדינה הכללית של הציויליזאציה הסורית. אבל זהו רק השלב הראשון, כי במקום ההתפוררות והירידה הצפויה לפי התכנית הנורמאלית של טוינבי מתארע כאן מאורע יוצא מן הכלל, היינו חדירת החברה והציויליזאציה ההלניית לתוך המזרח, הגורמת ל"תיקון וחידוש" * בהתפתחות ההיסטורית וזאת אומרת לחזרה כמעט-שלמה בתוך הציויליזאציה הסורית. חדירת החברה ההלנית היא התקפה על הציויליזאציה הסורית, שעליה השיבה פעמים אחדות. מלחמות היהודים והפרסים הן הגבות-כוח של הציויליזאציה הסורית. גם הנצרות, וביחוד פעולת השלום של פאולוס, היא תגובה על החדירה ההלנית, ואולם התשובה הסופית להתקפה ההלנית לא ניתנה לפי טוינבי אלא על ידי הפרולטריון החיצוני של החברה הערבית; כי מאז נחלקה הציויליזאציה הסורית לשני חלקים, לחברה האירנית ולחברה הערבית. מיד אחרי נצחונותיהם וכיבושיהם של הערבים בא תור המהומות, ולפי התכנית נוסדה המדינה הכללית השניה בתוך הציויליזאציה הסורית, הכליפות העבאסית. בו בזמן הולכת וגוברת, גם זה בהתאם לתכניתו של טוינבי, ההתפוררות, ויחד אתה גוברות פעולותיהן של שני הפרולטריונים: (א) פעולת הפרולטריון החיצוני מוצאת את ביטוייה במאות "י.א. י"ב בהגירות העמים התורכיים והמונגולים באסיה, בהגירות הפרברים בצפון אפריקה ובהגירות השבטים הערביים ההילאליים ובייסודן של מדינות-יורשות רבות על פני שטח הממשלה העבאסית; (ב) פעולתו השלוה והשקטה של הפרולטריון הפנימי מוצאת את ביטוייה בהעברתם של הכ"ללים האיסלמיים הפרימיטיביים לטרמינולוגיה ההלנית ובפיתוח שיטתי של המבנה המחשבתי של האיסלם. בזכות סובלנותו מוסיף האיסלם כוח-משיכה וקסם, עד שכל הנוודים האיבראסיים, וביחוד העמים התורכיים, מקבלים עד לשנת 1000 בקירוב את דת האיסלם. רק לרגל התפתחות כזאת נהפך האיסלם לאלמנט מאחד בתוך החברה הסורית, אשר אותה ניצח לפני כן נצחון שטחי בכוח הנשק. האחדות התרבותית הדתית היתה ממשיית כל כך, שאחרי חורבנה של המדינה הכללית על ידי המונגולים נשארה הכנסיה האיסלמית בחיים, הכתה שורש והת-

זאציה הדועכת והציויליזאציה המתהווה. פעולותיהם של שלושה גורמים ממלאות את תקופת-הבינים וסדוקות את גופה של החברה לשלושה חלקים: (א) המיעוט השולט הפוסק מהיות יוצר ומפסיד משום כך את השליטה העליונה, (ב) הפרולטריון הפנימי * המיסד כנסיה כללית (אוניברסלית), היא הכנסיה הנוצרית, (ג) הפרולטריון החיצוני, היינו העמים הברבריים בארצות הסמוכות, שלאחר נדידת העמים מיסדים הם כמה מדינות-יורשות על אדמת המדינה הכללית הקודמת. שני הפרולטריונים מרוחקים מהמיעוט ומהווים אֶלֶמנטים סוציאליים, שהם אמנם בתוך החברה, אבל לא חמנה. הכנסיה מנהיגה, עושה נפשות ומרבה חברים, והיא היא המעבר מהעבר להעתיד; הכנסיה היא הגולם (פריסאליס) שממנו יוצאת ומתגלמת הציויליזאציה החדשה, ובמקרה שלנו הציויליזאציה המערבית הנוצרית.

הטרמינולוגיה הקבועה הזאת — ציויליזאציה מיעוט שולט, כוח-יציירה, התגרות ותשובה, התפוררות, תוך המהומות, מדינה כללית, תקופת-בינים, פרולטריון פנימי, כנסיה כללית, פרולטריון חיצוני, נדידת העמים, מדינות-יורשות, דת כגולם — והסכימה המתאימה הנגזרת מהתפתחותה של הציויליזאציה ההלני-רומית, הולמת בקושי את הציויליזאציה הזאת, ומכל שכן שאינה הולמת את עשרים הציויליזאציות האחרות. טוינבי יודע זאת, אבל הריהו חסיד של הטרמינולוגיה והסכימה שלו ומוצא לגבי כל יוצא-מן-הכלל מונח חדש המתרץ את הסטייה, הרי, דוגמה, הציויליזאציה האיסלמית. כשם שהבדיל בין הדת והכנסיה הנוצרית, שנולדו עוד בתקופת הציויליזאציה ההלנית, ובין הציויליזאציה הנוצרית-המערבית, שהתגלמה רק כשש מאות שנים אחרי כן, כך יש להבדיל גם בין דת האיסלם, שנולדה עוד בתקופת הציויליזאציה הסורית, ובין הציויליזאציה האיסלמית, שהתגלמה רק שש מאות שנים אחרי כן. הציויליזאציה האיסלמית היא איפוא בתה של הציויליזאציה והחברה הסורית. בזמן פריחתה המלכים

* המונח "פרולטריון" טעון ביאור קצר. טוינבי אינו מבטא בו את מובנה השגור של המלה, המסמן מעמד מסוים של פועלים בתוך האוכלוסיה העירונית, אלא יוצא מהגדרת המונח הזה במשפט הרומאי: "הפרולטריון הם האורחים (שאינם אצילים) ושפעולתם לטובת המדינה מצמצמת בזה לספק לה את המון האוכלוסיה".

* Reintegration and resumption.

ואולם החל במאה השש־עשרה בא שינוי יסודי ועצום בהתפתחות הציויליזאציה המערבית. שכוחה הלך וגדל מדור לדור וממאה למאה. כתוצאה משלטונה על האוקיינוס איגפה הצי־ויליזאציה המערבית בדרך שלום את עולם האיסלם וערערה את בסיס פעולתו המסחרית, ולרגל כיבוש אמריקה הצפונית והדרומית, כיבוש אפריקה, כיבוש אינדונזיה וכיבוש כל האזורים הפרימיטיביים הפכה החברה המערבית למושלת בכיפה. והתחילה מכנסת לתוך המנגנון הפוליטי הכלכלי והטכני שלה את כל החברות האחרות. בזכות הישגיה בטכניקה ושלטונה באויר חדרה הציויליזאציה המערבית לתוך תוכן של הצי־ויליזאציות האחרות, הרואות בחדירה בלתי רצויה זאת מעין התגרות. באיזה שלב של התפתחותה נמצאת כעת הציויליזאציה המערבית? כך שואל טוינבי, והוא משיב: אמנם כבר התחיל תור המהומות, אבל אנו נמצאים עדיין בתקופה מוקדמת של התפוררותה, כי עד עכשיו עוד לא הוקמה המדינה הכללית של הציויליזאציה המערבית המקיפה את כל החברות ואת כל העמים הנמנים עליה. העמים דוברי אנגלית הם המיעוט השולט בה, ובאופן כללי היה עד עכשיו בכוחם להשיב על כל ההתגרריות החיצוניות תשובה מוצלחת ולקלוט את החברות, שאינן שייכות לציויליזאציה המערבית, לתוך המנגנון הפוליטי והכלכלי שלה, וליצור מין איחוד חיצוני טכני של כל עולם; אבל עדיין היא חייבת תשובה על ההתגררות הפנימית. כי אף על פי שהציויליזאציה המערבית הספיקה, בזכות עשרה באמצעי־הטכניקה והבנתה בסידור צרכי־החיים המעשיים, להקים פיגום ענקי ארעי ולאסן בתוכו את כל החברות האחרות, הנה לא הצליחה לאחדן איחוד תרבותי ונפשי ולעשותן חברה גדולה ומאוחדת; כי אשר לערכים הרוחניים, או שהציויליזאציות האחרות לא הסכימו כלל להתמזגותן והתבטלותן בתוך המערב, או שהסכימו בהסתייגות מרובה. זהו חסרון יסודי ועמוק, ויש לחשוש, שהפרולירטורין הפנימי והחיצוני של הציויליזאציה המערבית, היינו הפרולטרין העולמי, יגיב על החסרון הזה, כי עוד חיים בעולם מיליארד אחד וחצי איכרים רדומים. לכן זקוק המערב לחידוש חינוכו.

על השאלה: מה הסיבה לכשלונה הפנימי התרבותי של הציויליזאציה המערבית? משיב טוינבי: הסיבה היא, שהנצרות חדלה, זה מאות שנים, מהיות גורם יוצר ושולט בתרבות המערב,

חזקה בכל השטח האידיאלי של הכליפות מאגד־לוסיה עד טראנס־אפסניה. כך פעל האיסלם, כמו הנצרות, כגולם לשם הגנת הנבטים הנסתרים ולשם שמירתם, עד שנתגלמו ונתחזקו למדי להצמיח ציויליזאציה חילונית חדשה, היא הצי־ויליזאציה האיסלמית, שאנו מכירים אותה כיום, ואשר את תאריך הולדה קובע טוינבי לשנת 1275. כמו בציויליזאציה הסורית כן גם כן בצי־ויליזאציה האיסלמית קיימות ופועלות החברה האירנית והחברה הערבית זו בצד זו, עד שבתחלת המאה השש־עשרה החברה האירנית, מיוצגת על ידי העוסמנים, שוטפת ועוברת על החברה הערבית, מבלי להטמיעה ומבלי לכלול אותה לתוך גופה החברתי והתרבותי. ואולם על אף ההישגים הצבאיים של העוסמנים ברור, שבאותו הזמן הגיע כוח־ההיצירה של האיסלם לידי עמידה. האיסלם חדל למשוך עמים אחרים בכוח קסמו: רוב המונגולים במאה השש־עשרה למשל, עובר רים לדת הבודהיסטית. וראיה בולטת עוד יותר לירידתו של האיסלם: שוב אין הוא מוליד מתוכו אישים דגולים — האיש האיסלמי האחרון, לפי טוינבי, שיצר ערכים לדורות, היה אבן כלדון. ובכן נמצא האיסלם החל משנת 1500 בקירוב במצב של התפוררות ניכרת; ואולם כאן יש לציין שוב יוצא מן הכלל בסכימתו של טוינבי, שהרי עד עכשיו לא נולדה המדינה הכללית המכילה בתוכה את כל החברות האיסלמיות, שבהתאם לתכניתו היתה צריכה להיוולד זה כבר, ולכן מניח טוינבי שתנועת פאן־איסלמיזם מילאה בהתפתחות הציויליזאציה האיסלמית את מקומה של המדינה הכללית. אבל בזה כבר הגענו לסף זמננו, ובטרם נתבונן ונראה, אילו תפקידים מטיל טוינבי על האיסלם בעתיד, עלינו להתעכב לרגע ולראות, כיצד הוא מצייר בדמיונו את התפתחותה של הציויליזאציה המערבית בדורות העתידיים להיוולד.

הציויליזאציה המערבית, שנולדה בשנת 700 בקירוב, התפתחה במאות הראשונות של קיומה בשלוה ונורמליות בצד שאר ארבע הציויליזאציות הקיימות, והמבנה הסוציאלי של כולן היה דומה. כל הציויליזאציות חיו בעיקר בבידוד; היה אמנם מגע ביניהן, אבל רק במידה מצומצמת, שלא הביאה לידי התמזגותן. דרכי התחבורה שהוליכו מבריטניה עד לחומה הסינית היו שתיים, שאחת מהן, נתיב הערבות, מהזהרה עד למזר־גוליה, השתרעה בשלימותה בשטח הציויליזאציה האיסלמית, שהלכה אז בראש המסחר העולמי.

הרגש לבדו מדריכו. מבצרי הקנאים בשטח האיטליני נמצאים באזורים עקרים ומרוחקים, כגון אלה של הסינוסיים ושל הנהביים, ואם יצליחו להשאר שם בחיים בבידודם, סופם שיהפכו לשריד מאובן של איזו ציויליזציה שדעכה; ואולם ברוב המקרים המערב רואה בהם מכשול בדרכו, ואז גורלם הוא השמדתם. באופן כזה הכניעו ושיעבדו עמי המערב, כמה שנים לפני מלחמת העולם השנייה, את הקנאים האיטליניים בריף, באטלס ובגבול הצפון-מערבי של הודו.

הדרך השנייה להגיב על הלחץ הבא מן החוץ ולהשיב על התקפת המערב, היא דרכו של „ההירודיאני“, ולפי דעתו של טוינבי תשובתו היא יותר יעילה. ההירודיאני מנסה לחקור ולגלות את סוד עדיפותו של המתקיף ולהלחם בו באמצעי הנשק והטקטיקה שלו. הוא רואה את הסכנה ראהי ישרה, ורק התבונה לבדה מדריכה אותו. ובעוד שהקנאי מחמת הלחץ שעליו, יוצר מעין ארכאיוזם, הרי ההירודיאני מפתח במצב כזה מעין קוסמופוליטיזם; ואולם פעולתו אינה פעולת יצירה, אלא פעולת חיקוי של מתקיפו. ההירודיאני הראשון, שהלך בדרך זו בתחום האיטלם ולא נענש, היה מחמד עלי, בעוד שהסולטאן סלים III לא הצליח בתיקונו ההירודיאני ונהרג. ובאמת הפוליטיקה של ההירודיאני מסוכנת מאד, ומצבו כמצב הפרש המחליף את הסוסים בתוך שטף המים, וקרוב לדאי שייסחף בזרם. ולכן כל האפיוגונים ההירודיאניים בתורכיה הישנה ובמצרים לא עמדו בתפקידם, שהיה למעלה מכוחם. רק תורכיה החדשה הביאה את הרעיון ההירודיאני לידי סיומו בעקיבות מפליאה, ומילאה את המבנה הציבורי של מדינתה ברעיונות המערב. אבל, כך שואל טוינבי, האם כדאי היה לטרוח טירחה כזאת, והיש בהקמת מדינה לאומית נוספת כדוגמת המערב משום העשרת התרבות? והוא עונה בשלילה. כי הישג כהקמת הריפובליקה התורכית מביא ברכה רק למיעוט קטן מאד, בעוד שהרוב אין להם סיכויים להיות אפילו חברים פאסיביים של השכבה השולטת בתוך הציויליזציה, ששימשה מקור לחיקוי, כי תעודתם היא למלא את שורות הפרוליטריון בתוכה. ולא זו בלבד, אלא רוב העמים של החברה האיטלמית אינם משתמשים בשיטה ברורה וחד-משמעית כמו התורכים או הוהביים, ללכת או בדרך ההירודיאנית או בדרך הזילוטית, אלא מסתפקים

ולכן מן ההכרח לחדש את חינוכה מעיקר על יסוד דתי. כיום לא נשארו מהנצרות אלא נבטים; אולם בזה דומה תרבות המערב של ימינו לתרבות בימי ראשית הנצרות, שגם אז נראו ונמצאו רק נבטי הדת הנוצרית בצורת גולם, ששמר על הערכים הרוחניים ודאג לתחייתם. וכשם שהנצרות בראשיתה קלטה לתוכה ועיצבה את הטוב ביותר שמצאה בתורותיהן של דתות המזרח השונות, כן גם כיום יכולות הדתות הנעלות * הקיימות לתרום תרומתן ולנטוע צנים ושתילים ממיטב אמונותיהן ורעיונותיהן בקרקע המערב והנצרות, ובאופן זה תוכל הנצרות ליהפך ליורש רוחני של כל הדתות הנעלות ולכוח המאחד את כל חברות העולם. לפי קביעת טוינבי הדתות הנעלות הקיימות כיום הן: הנצרות, האיטלם, ההינדואיזם והבודהיזם המהיני. על השפעתם של ההינדואיזם והבודהיזם על הנצרות אין הוא נותן פרטים; לפיכך חשוב ביותר מאמרו המפורט על „האיטלם, המערב והעתיד“, שהצבעתי עליו בתחילת דברי, כי המאמר הזה יש בו משום ביטוי אופייני, כיצד ועד כמה טוינבי נותן מקום לא רק לאיטלם, אלא גם לדתות האחרות שיש פיעו על המערב, ואיך הוא מתאר לו את עתידן של הציויליזציות האחרות.

התקפת המערב על האיטלם היא חלק מן המפעל הענקי של המערב לאיחוד העולם, היינו לבולל ולהטמיע את כל חברות הארץ בציויליזציה המערבית. ההתנגשות הנוכחית של המערב עם האיטלם, שכבר התחילה במאה הקודמת, היא חזקה יותר מכל ההתנגשויות שקדמו לה, וסיכוייו של האיטלם הבא בין המצרים גרועים הם. טוינבי קובע, שהמערב עדיף ממנו בטכניקה של הנשק, במבנה חייו הכלכליים וביחוד בחינוך הרוח ובעזו הכוחות הפנימיים, שהם המולידים ומחיים את ההתגלויות התרבותיות. מי שנמצא במצב מסוכן כזה, יש לו לפי טוינבי שתי אפשרויות להגיב ולהשיב על ההתקפה. טוינבי משתמש לשם תיאור שתי האפשרויות בשני מונחים, שנטבעו בזמן מלחמת היהודים נגד רומא, כשנוצר מצב דומה, או לפי ניסוחו של טוינבי, בזמן התנגשותן של שתי התרבויות של יון וסוריה. הנתקף יוכל להגיב או כ„קנאי“ (זילוט), או כ„הירודיאני“ (איס-הורדוס).

הקנאי הוא בן-אדם, שאינו רוצה להכיר את החדש, ומסתתר מפני הבלתי ידוע לו; רק

* Higher religions.

אלה הנלחמים בתוך הציויליזציה המערבית לשלום-הגזעים, הרי יש סיכויים, שהקרב יוכרע לטובת הסובלנות. והוא הדין גם בשאלת האל-פועל, הפועל פעולה מהרסת בקרב העמים הפרימיטיביים באזורים טרופיים. חוקים והוראות לא יועילו כל זמן שיבואו רק מבחוץ ויוצאו לפועל על ידי מושלים אירופיים, זרים ללב העמים הפרימיטיביים. גם כאן עומד בפני האיס-לם תפקיד חשוב: הואיל והאיש האיסלמי גם הוא נוטה מטבעו לפרימיטיביות, עשוי הוא להרגיע את נפשותיהם של הילידים ולמלא את החלל הרוחני בתוך חברתם תוכן חדש.

אלה הן דוגמות לשיתוף של שלום בין האיסלם והמערב, ואולם מה יקרה, אם החיכוכים בין המערב לבין הציויליזציות האחרות לא יתישבו בדרכי שלום ובאמצעי הרוח, אלא יגרמו להתפוצצות? אז בידי האיסלם ליטול על עצמו את התפקיד של האלמנט הפעיל במהפכה תקיפה של כל העולם התחתון נגד בעליו המערביים. אך סכנה כזאת אינה נשקפת לנו, אומר טוינבי, לפי שהפאן-איסלמיזם כעת הוא חלש ורפה-אונים. תנועה זאת נוצרה בזמנה, כדי לגרש את הציויליזציה המערבית ולהחיות את אחדות האיסלם בחסותו של כליף, אבל הנסיונות להחיות מחדש את מוסד הכליפות נכשלו כולם, וכשלו גם היה הכרחי. כי, ראשית, נפוץ האיסלם ברחבי תבל, ואמנם קל הוא להגות את רעיון הסוליי-דאריית, אך קשה להוציא לפועל, כאשר הראה לדעת השריף של מכה, שבמלחמת-העולם הרא-שונה התיצב לימין הנוצרים נגד הסולטאן העוסמני. ושנית, שאיפתו ומטרתו של הפאן-איסלמיזם היא לאחד איחוד מפסימלי את כל החברות האיסלמיות, לשמור על נכסיו הרוחניים של האיסלם מפני התבוללות ברוח המערב; ואולם הכיוון הכללי בהתפתחות העמים האיס-למיים של ימינו הוא כיוון הפוך, כיוון של חיקוי חיצוני למערב ושל יסוד מדינות לאומיות בודדות, כדוגמת תורכיה החדשה; ואשר לרעיון הלאומיות, הריהו ביטוי של התבוללות והסתגלות לציויליזציה המערבית. אבל הזמנים עלולים להשתנות ויתכן שהפרוליטריון העולמי עוד ימרוד בשליט המערבי האלים ויבקש לו מנהיג במלחמת-הגזעים הזאת, ויתכן שקריאה כזאת תעורר שוב את רוחו הלוחמת של האיסלם. Absit omen — „חס וחלילה“ — באיחול זה מסיים טוינבי את מאמרו על האיסלם.

הם במתן הצורה החיצונית של מדינות ריבוניות לאומיות לארצותיהם, לפי דוגמת המערב, והע-מים האלה סופם שיהפכו עמים פרוליטרניים בשלימותם.

אחרי שהתברר לו, שרובה של החברה האיס-למית גורלה יהיה להתבטל בהמון הפרוליטריון העולמי, שואל טוינבי: מה תהיה אז ההשפעה שהאיסלם כדת וכציויליזציה יוכל להשפיע על המערב בעתיד? ותשובתו היא: התבטלותם בפרוליטריון העולמי לא מן ההכרח שתביא לידי עקרות תרבותית. אולי נהפוך הוא. כאשר ראינו, משהו טוינבי את תקופתנו לתקופת ראשית הנצרות, שבה סוריה היתה נתונה ללחץ יוון, כשם שבזמננו האיסלם נתון ללחץ המערב. טוינבי טוען, שאז הקנאים וההירודיאנים נשארו עקרים, בעוד שהעולם התחתון של הפרוליטריון המזרחי, מיוצג על ידי נצרת, האיר את הדרך והביא לידי גאולה. כך גם בזמנים העתידיים לבוא על עולמנו, כשתינתן דמות חדשה לדת המערב, הרי הודו והמזרח הרחוק והאיסלם בהתחורות עמם, יכולים להשתתף במיטב דעור תיהם, השקפותיהם ואמונותיהם בחידוש חינוך המערב, ולהשפיע בזאת על עיצוב צורתו הר-חנית של העולם. טוינבי דומה לו אפילו שהוא מבחין בהתפתחות האיסלם בימינו מגמות מסו-ימות בכיוון זה, והריהו מצביע על התנועות הדתיות של הבהאיים והאחמדיים, שאולי עלולות הן להיות לנבטי דת נעלה חדשה. ואולם אנוס הוא להודות, שדמויות כאלה יש בהם משום נבואה, ואם יתגלמו כלל, יתגלמו רק בעוד אלפי שנים. ואולם גם כיום, קובע טוינבי, יש תפקי-דים חברתיים ומוסריים חשובים, שעל ידי מילוי-ם יכול האיסלם להשתתף בעיצוב הציויליזציה המערבית ובהשלמתה. ליחסים שבין הפרוליטריון העולמי לבין השכבה השלטת של הציויליזציה המערבית נשקפות איפוא סכנות רציניות, ואלה הן גאות-הגזעים והאלפיהול. מבחינה זו עלולים עיקרים מסוימים של הדת האיסלמית להשפיע השפעה של ברכה על הפרוליטריון העולמי. כי בניגוד לאי-סובלנותם של העמים דוברי אנגלית בשאלת הגזעים פיתח האיסלם, כתוצאה מאמונתו באחדות אלה, את הרעיון של אחדות המאמינים, והרעיון הזה, שאינו מניח מקום לגאות-הגזעים כלל, הוא אחד ההישגים המעולים של האיסלם; ואם, כך מקוה טוינבי, תביא רוח האיסלם תגבורת למספר הקטן של

•

יש בקעה רחבה לדברים של בקורת על תפיסתו של טוינבי את עתיד האיסלם. אסתפק בהערות מעטות על שיטתו ועל תפיסתו האישית. אשר לשיטתו, הרי מתגלה בה כוח-בנין יוצא מן הכלל. יש אנשים, חסידי הפוזיטיביזם, הרואים בזה פגם לגבי כל מלומד, וביחוד לגבי היסטוריון; סבורים הם, שתפקידו של המדע הוא בירור אובייקטיבי של עובדות בלבד, ואילו בדבריו של טוינבי על התפתחות הציויליזציות אין הם מוצאים אלא תפיסה סובייקטיבית וחותר דעה אישית, שאין לה היתרון של קביעה מדעית. אך אין אני יכול להסכים להשגה הכללית הזאת. אין ספק, שתפקידו הראשון של המדע הוא החקירה וקביעת העובדות מתוך אובייקטיביות מסכימלית. אך לא יתכן להסתפק בתוצאות הבודדות של מחקר כזה. כל מדע, וגם ההיסטוריה, חייבים לחתור לגילוי הקווים הכלליים במהלך המאורעות ולשאול את השאלות „מאי” ו„לאן”. אין למצוא תשובה פשוטה ומן המוכן על השאלות העיקריות האלה בחומר הגלמי של המקורות, אלא על החוקר לעצב ולצרף בכוחו הקונסטרוקטיבי את הברורים הבודדים והפזורים לדבר שלם. ולכן כל מדע צריך להיות, במידת מה, קונסטרוקציה, ובמידת מה סובייקטיבי. מאידך גיסא יש לעיצוב הסובייקטיבי של החוקר המדעי גבול קבוע והחומר המקורי הוא הוא הקובע את הגבול. טוינבי פטור ונקי מכל תוכחה, שדילג בחפזו על המקורות ועל העובדות, שהרי ידיעותיו עצומות הן, ואפילו בתחומים מרוחקים ביותר, ואף נוהג הוא כבוד רב בתוצאות חקירותיהם המדעיות של אחרים; רק לפעמים חיבתו להקמת מיבנה עיוני גוברת עליו, ואז האמן הבנאי שבו מנצח את ההיסטוריון הבודק והזהיר. כך, למשל, אוהב הוא להשתמש בשיטתו ובתיאורו בתמונות ובהשוואות; ובאמת יש בשימוש כזה משום חשיבות גדולה במדע, כי ההשוואה היא אמצעי-עזר, כדי להכיר בחריפות את ההבדלים שבין הדברים ולהבליט בזאת את הצד המיוחד שבכל דבר ודבר; יש לו לטוינבי כשרון יוצא מן הכלל לבחור במשלים מבריקים ולסמנם בכותרות בולטות הנשמרות בזכרון והעשויות בתוקף בהירותן לשמש מונחים מוצקים. אבל בו בזמן יש לחשוש, שהמונח שלאמתו של דבר אין הוא אלא משל ותמונה, יהפך למטרה עצמית ויחשב לפירוש התופעה אף יתעלה לדרגה של חוק או קטיגוריה, שלתוכה

יש להכניס ואפילו לדחוק את העובדות ההיסטוריות. אין כאן המקום להרחיב את הדיון בשאלה הפרינציפיונית הזאת. אבחר רק דוגמה אחת ממאמרו על האיסלם: הרי צמד-המונחים קנאים והירודיאנים. אין ספק, שנכון הוא, כי שתי המגמות האלה מציינות את שתי האפשרויות הקיצוניות במלחמת הנתקפים נגד לוחציהם. אך שני המונחים אינם חופפים את כל האפשרויות לפתרון הבעיה המדינית-התרבותית הזאת. טוינבי לא דן באפשרויות נוספות, ואמנם שיהיה בזה צורה פשוטה וחרפה יותר לתיאורו, אבל עם זאת החמיץ את האפשרות לשקף את המציאות המסובכת של המאורעות. האיש הקורא את מאמרו על האיסלם עלול לחשוב, שבימי התנגשות סוריה עם יון לא היו ולא פעלו אלא הקנאים וההירודיאנים, שהרי אין הוא מצביע על מגמות אחרות, וגם אין הוא זוכר את שם הפרושים. מי שמכיר את ספרו הגדול „משנה של היסטוריה” ידועה לו תפיסתו של טוינבי את התקופה הנזכרת. היהודים, מאחר שבעקשנותם הקנאית סירבו לשחות בורם הכללי של הציויליזציה ההלניסטית, שהתקפה אותם, ולהתבטל על ידי כך בפוליריון הפנימי ההלני, נחשבים לו כשריד מאובן מהציויליזציה הסורית שדעכה. מאידך גיסא אין הוא יכול להכניס את הפרושים, שהיו יוזמי העקשנות הזאת, לתוך אחת הקטיגוריות שלו, לא אל זו של הקנאים, ולא אל זו של ההירודיאנים; לכן נוקט הוא לגביהם מונח אֶלטרנטיבי אחר, הוא המונח „פרישה וחזרה”*, זאת אומרת, מוריד הוא את הפרושים מהבמה ההיסטורית בשנת 200 לפני הספירה הנהוגה, כדי להחזירם בשנת 100 אחרי הספירה בדמות פאולוס, שהוא, לדעת טוינבי, הפרוש הדגול והמתקדם ביותר. ואולם פעולתם הרוחנית השקטה של הפרושים במשך שלוש מאות שנים האלה עובדה היא, ועובדה נוספת היא, שהם הגיבו על הלחץ היווני בתגובה מיוחדת במינה השונה לגמרי מזו של הקנאים וזו של ההירודיאנים, תגובה חיובית מקורית, שגרמה לקיום היהדות ושניתנה את מבנה הפנימי מסודר. ולכן לא היטיב טוינבי לעשות, שתתעלם מן העובדות וכדי שלא לעבור את גבול הטרמינר-לוגיה שלו, לא טיפל גם בתוצאות התשובה השלישית, שניתנה על ידי הפרושים, כי התפתחות רוחנית מעין זו היא בגדר האפשרות גם באיסלם.

*) Withdrawal and return.

פתחותה אותם הסיכויים, שנתן לנצרות, שלפי דעתו גם היא נמצאת במצב של התפוררות. אבל לא כן עשה. כי בעוד שהוא דורש בתוקף את חידוש-חינוכה של הציביליזציה המערבית, ודוקא תחית הצד הדתי שבה, אין הוא מדבר על איזה חידוש-חינוך של האיסלם, לא על תחית דתית ולא על תיקונים במבנהו החברתי, אלא מניח לציביליזציה האיסלמית את מקומה הסופי בתוך הפרולטריון של החברה המערבית ומנחם אותה, שגם משם יש לה האפשרות להשתתף בזיכור הנצרות ובהעלאת אצילותה.

ובזה נגענו בנקודה חלשה מאד בשיטתו ובתיאורו של טוינבי, היא הסתירה שבין העקרונות השוררים לפי סכימתו בהתפתחות הציביליזציות ובין שיפוטו האישי על התופעות ההיסטוריות כשהן לעצמן. להלכה הוא מיחד לדתות הנעלות האחרות (לאיסלם, להינדואיזם ולבודיזם) את המקום העליון המגיע להן לפי סכימתו בהתפתחות העולם, אך בדברו במפורט על עתידה של האנושות ובגלותו את חזונו לקראת הזמנים הרחוקים, אין הן מופיעות כצד שוה-זכויות בהתחרות עם הנצרות. תפקידן המעשי יהיה אולי ליישר ולהשפיע במידת מה על הנצרות, שהיא אשר תצא בעוד אלף ואפילו אלפיים שנה כדת הנעלה היחידה של האנושות. כחוקר היסטורי מקיף הוא במבט רחב את כל הציביליזציות ותולדותיהן כיחידה וכנסיונות שוי זכויות להתגבר בכוח יוצר על המצב הפרימיטיבי של החיים, והריהו סוקר את ששת אלפי שנות התפתחותן באופן אובייקטיבי, כאילו מן הטלסקופ; ואולם כאדם הוא נמנה, אם לדבר בלשונו, עם המיעוט השולט של הציביליזציה המערבית, ואף שמודה הוא בחסרונות מסוימים שבה, הריהו מאמין אמונה שלמה ביתרונם של העמים דוברי-אנגלית ודן את רוב העמים האחרים להיות הפרולטריון של הציביליזציה המערבית הנוצרית.

שניות מעין זו נראית גם במקרים אחרים. כידוע לנו מחיבורים אחרים, יש לו לטוינבי הבנה שלמה ואף הערצה למלחמת החירות של העם התורכי. והוא מוקיר את מאמציו ושמח בהצלחתו. ואולם מאידך גיסא הרי הוא היוצר של הסכימה שלו ובה יש לציביליזציה העוסמנית מקום קבוע ומוצק מציביליזציה שנעצרה, וכי חסיד הטרימינולוגיה שלו, הרי הוא כמצטער, על אף אהדתו לעם התורכי, על הקמת הרפובליקה העצמאית התורכית. לדעתו יאז היה יותר לתור-

ועוד הערה על תפיסתו האישית לגבי הדברים העתידיים לבוא. טוינבי סבור שהדת תהיה המומנט המכריע בהתפתחותה של הציביליזציה המערבית שלעתיד, ואין בכוונתי להתווכח עמו או להתנגד לו. ואולם אם כך הוא, מפליא הדבר, מה מועט המקום שהוא מניח למומנט הזה בהתפתחותו הבאה של האיסלם. אמנם במאמר אחר בספרו „תרבותנו במסה“ קובע טוינבי, אגב נושא אחר, ששליחותו של האיסלם לגבי האנושות הוא המונותיאיזם, ואפילו מפליג להנחה, שהאיסלם החזיר את התגלותו של האל היחיד האמיתי לישנה; על אחת כמה וכמה מפליא הוא, שבמאמר מרו המיוחד על האיסלם, עתידו ויחסו למערב לא אמר דבר וחצי-דבר על שליחותו המדומה הזאת, ולא בירר, כיצד הוא מתאר לעצמו את השפעתו הדתית של האיסלם על הנצרות ועל המערב לעתיד לבוא. הוא מביא הרבה דוגמאות לתשובתם של הקנאים וההירודיאנים האיסלמיים על הלחץ מצד המערב, אבל כל הדוגמאות הן רק לתגובה מלחמתית או כלכלית, ואין זכר לתגובה דתית. הזרמים הדתיים היחידים בתוך האיסלם, שהוא מציג לפני קוראיו, הם האחמדיים והבהאיים, אשר הם דוקא השוללים פחות או יותר את האיסלם ומתקברים לנצרות. הוא עובר בשתיקה על כל הנסיונות שנעשו באיסלם במשך המאה האחרונה לחדש את דת האיסלם; אין הוא מדבר על הוגים הודיים כמו אמיר עלי, לא על מתקנים סוציאליים ודתיים כמו זיא ג'אף א'לא, לא על תיאולוגים כמו מוחמד עבדה, ולא על אחרים הסבורים, שדת האיסלם תוכל להתפתח ולהיות לדת כללית של העולם. מסתפק הוא בזה שהוא מטיל על האיסלם, לשרת שירות-עזר בשאלת הגזעים והאלכוהול. לשון אחרת: הוא דורש מהעמים האיסלמיים לשכוח את צרותיהם הם הנובעות מלחצו של המערב — ולעזור למערב להתגבר על אֶלמנטים מפריעים שהרגעתם היא למעלה מכוחו.

אילו היה טוינבי דן רק על האיסלם של ימינו, הרי היתה תפיסתו אולי מוצדקת, שהרי בתחלת מאמרו הוא אומר ברור, שאין עוד כוחות יצירה בתוך החברה האיסלמית הנוכחית; ואולם מחשבותיו של טוינבי הלא מרחפות הן על פני התפתחות שעתידה לבוא על האנושות במשך אלפיים ואפילו שלושת אלפים שנה, ומשום כך נדמה לי, שתפיסתו אינה תפיסת צדק. כי אחרי שהעניק לו לאיסלם את תואר הכבוד של דת נעלה, מן הדין היה לתת להת-

כדוגמת המערב. כי בוותרם על ידי כך על העבר הגדול והטראגי שלהם, אולי יבטיחו „היהודים הציוניים“ לעצמם עתיד נוח יותר, אבל בו בזמן נשקפת להם הסכנה להתבטל במבנה הענקי של העולם המערבי המודרני.

המבקש להיות מבקר-צדק למשנתו של טוינבי חייב להודות, שאפילו דעות קיצוניות ומלאות-סתירה (כדעותיו על התורכים ועל היהודים) אינן דעות סובייקטיביות במלוא מובן המלה, כגון אלה הנשמעות מפי אנשים המחזוים דעות אם מתוך משפט קדום ואם משום אינטרסים מיוחדים. דעותיו של טוינבי הן התוצאות ההגיוניות של ניתוחו ההיסטורי המדעי; הוא משוכנע כל כך באמיתות ובאובייקטיביות של עיונו בעבר, שהוא נוטל רשות לעצמו לחרוץ משפט על יסוד תוצאות ניתוחו ועם זה לקבוע את עקרונות ההתפתחות הבאה. אחרי שקבע חוקים מסויימים על התהוותן, פריחתן וירידתן של כל הציויליזציות, ואחרי שסיכם אותם במונחים בולטים, הרי הוא רואה בכל סטיה מהסכימה האנלוגיסטית הזאת מעין פגם יוצא-דופן, וממילא דוחה הוא סטיות כאלה כמתנגדות להתפתחות הנור-מלית של הציויליזציות. אולם מי שמאמין בנכונותם המוחלטת של ניתוחו וסכימתו, רק הוא יסמוך ידו גם על הערכותיו את המאורעות האחרונים ואת אלה העתידים להתרחש. ולעומתם הללו, שאינם רואים במונחיו חוקים ונורמות, אלא נסיון רציני לארוג את שלל הגונים של התופעות ההיסטוריות לתוך מסכת מוצקה, ניצבים לעתים קרובות על פי תהום, הנפתחת בין הסכימה של טוינבי ובין אמיתות העובדות, תהום שאין לגשרה.

כיום, להשאר בדרגה המיוחדת שניתנה להם בסכימתו מאשר ליצור להם מדינה אומית כדוגמת המערב וליהפך בזאת לחלק מן הפרולטריון הגדול של הציויליזציה המערבית.

מאותה בחינה התלויה בסכימתו דן טוינבי גם על התפתחות היהדות הישנה והחדשה. הוא מוקיר את היהדות ורוחש לה כבוד על הישגיה הרוחניים, בעיקר במסגרת הציויליזציה הסורית, כל עוד הגיבה בכוח-יצירה ובדרך-שלום על כל ההתקפות, שבאו עליה, וכל עוד הרתה והגתה דעות מתוך הצער, הנולד בלבבות הדור הנידון להסתכל בירידתן של ציויליזציות; על ידי כך סללה היהדות את הדרך לקראת ההתקדמות. אברהם אבינו והנביאים חיו ופעלו מתוך צער על התפוררותה של הציויליזציה מסביב להם; גם בידי גולי בבל נוצרו ערכים נצחיים מתוך עינויים. ואולם התשובה שהשיבו היהודים על התקפתה של החברה ההלניטית, ניתנה ברוח הפור-כה. זו היתה תשובה מלחמתית ותגובה קנאית. בזכות התשובה הזאת אמנם ניתן ליהודים להישאר בחיים במשך אלפיים השנים האחרונות, אבל לא כחבר-יוצר בתוך ציויליזציה חיה, אלא כשריד מאובן של הציויליזציה הסורית שדעכה; ומאז כל פעולותיהם הרוחניות אינן אלא פיר-תוח של ארכאיזם. טוינבי מודה אמנם, שקשה לחיות לעם מוזר ומיוחד בתוך עולם זר כשיריד יחיד של ציויליזציה שעברה ובטלה, אבל בכל זאת מעדיף הוא חיים כאלה כאופייניים ומקוריים. סבור הוא איפוא, שאין שום העשרה והתקדמות לטובת התרבות העולמית בפעולתם של „היהודים הציוניים“ ההולכים בדרך תורכיה החדשה ומשתדלים להוציא את היהודים מעמדתם המיוחדת כעם מוזר ולארגנם במדינה לאומית